

Ermeni Kaynaklarında Siyer Anlatıları -Movses Dasxurants'ı'nın Tarihi Örneği-

Narrations of Sirah in Armenian Sources -Sample of Movses Dasxurants's History-

Cahit Külekçi

Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı
Assoc. Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi University Faculty of Islamic Sciences, Department of Islamic
History

İzmir / Turkey

cahitkulekci@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0003-1973-6774

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article

Geliş Tarihi: 23 Ekim 2019 / **Date Received:** 23 October 2019

Kabul Tarihi: 15 Aralık 2019 / **Date Accepted:** 15 December 2019

Yayın Tarihi: 1 Ocak 2020 / **Date Published:** 1 January 2020

Yayın Sezonu: Ocak 2020 / **Pub Date Season:** January 2020

Atıf: Külekçi, Cahit. "Ermeni Kaynaklarında Siyer Anlatıları -Movses Dasxurants'ı'nın Tarihi Örneği-". *ASD: Akademik Siyer Dergisi* 1 (Ocak 2020), 140-154.

Citation: Külekçi, Cahit. "Narrations of Sirah in Armenian Sources -Sample of Movses Dasxurants's History-". *ASD: Journal of Academic Sirah* 1 (January 2020), 140-154.

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/samer> **e-mail:** akademiksiyerdergisi@ksu.edu.tr

Copyright © Published by KSÜ Siyer-i Nebi Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi

KSU Sirah Researches Application and Research Center

Kahramanmaraş 46100 Turkey

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Resulullah'ın (as) vefatından sonra hızla genişleyen İslâm fetihleri neticesinde Müslümanlar farklı coğrafyalarda, birbirinden farklı toplumlarla karşılaşmışlardır. Ermeniler de bu milletlerden birisidir. Bu bağlamda özellikle Hz. Ömer dönemindeki fetihlerden sonra Müslüman toplumla Ermeni milletin karşılaşmalarını ve sonraki dönemlerde de bir arada yaşamaya başladıklarını söylememiz mümkündür. Ancak söz konusu münasebetlerin yoğunlaşması çok daha sonraki dönemlerde gerçekleşmiştir. Buna rağmen Ermeni tarihçiler tarafından telif edilen bazı kitaplarda ilk dönem İslâm tarihine ilişkin bilgiler yer almış, Resulullah (as) ve sahabe dönemi hadiseleri hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur. İslâm tarihi kaynaklarında yer alan bilgilerle hemen hemen aynı dönemlerde telif edilen, farklı etnik kimliklere sahip yazarların verdiği bilgilerin kıyas edilebilmesi için elbette bu çalışmada ele aldığımız kaynak kitaplara benzer başka pek çok kitabın da incelenmesi gerekmektedir. Çalışmamızı tek bir kaynak kitapla sınırlamamızın nedeni ise makalenin sınırları gereğidir. Dolayısıyla bu çalışmada yer alan bilgiler Ermeni tarihçilerinin tamamının genel görüşünü yansıtmasa da Müslüman olmayan tarih yazarlarının Siyer anlatılarına dair bir örnek oluşturacaktır.

Anahtar Kelimeler: Siyer, Ermeni, Tarih, Horenatsi, İslam fetihleri.

Abstract

As a result of the rapidly expanding Islamic conquests after the death of the messenger of Allah (pbuh), Muslims encountered different societies in different geographies. Armenians are one of these nations. In this context, it is possible to say that the Muslim community and the Armenian nation encountered especially after the conquests during the Omar period and that they started to live together in the following periods. However, the intensification of these relevant relations took place in much later periods. Nevertheless, some books copyrighted by Armenian historians contained information about the Islamic history of the first period and evaluations were made about The Messenger of Allah (pbuh) and the hadiths of the companion period. In order to compare the information provided by authors of different ethnic identities, which were copyrighted in almost the same periods, of course many other books similar to the source books we discussed in this study need to be examined. The reason why we do not limit our work to a single source book is by the limits of the article. Therefore, although the information contained in this study does not reflect the general view of all Armenian histories, it will be an example of narrations by non-Muslim history writers upon Sirah, the Prophet Muhammad's biography.

Keywords: Sirah, Armenian, History, Xorenatsi, Islamic conquests.

GİRİŞ

Son peygamber Hz. Muhammed (as) ve son din İslâmiyet üzerine yapılan araştırmaların sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu artışın sebebini sadece İslâm coğrafyasında aramak veya Müslüman yazarların varlığına, çokluğuna bağlamak mümkün değildir.¹ Dünyanın çeşitli bölgelerindeki üniversitelerde, fakültelerde, enstitülerde, araştırma merkezlerinde, etnik ya da dinî kimlikleri farklı yazarlar tarafından son peygamber Hz. Muhammed (as), İslâmiyet ve Müslümanların tarihi hakkında çalışmalar yürütülmekte, yayınlar yapılmaktadır.²

Hiç kuşkusuz tarihe ilişkin sahada yapılacak olan bir araştırmada, hemen yukarıda ifade ettiğimiz unsurların varlığı, en azından sahip olunan kimliklerin nitelikleri açısından sorgulanamaz. Nitekim tarihî araştırmaların dayandığı evrensel bir takım metotlar vardır ve bu metotlar belirli coğrafyalara, kişiliklere münhasır kılınmamıştır.

Takdir edilmelidir ki, herhangi bir sahada araştırma yapabilmek için metoda ilişkin bazı mutlak şartlar mevcuttur. Araştırma yapılacak alanın kaynakları, sınırları, kapsamı, terimleri gibi hususlar ifade etmeye çalıştığımız şartlarla ilgilidir ve söz konusu şartların içinde yazarın etnik kimliği, yaşadığı coğrafya vs. bulunmamaktadır.³

Bu bağlamda herhangi bir araştırmanın değerinin takdir edilmesi de aynı hususlara temas edecektir ki, bunların da herhalde en önemlisi çalışmalarda yer alan bilgilerin güvenilirliği ve bu güvenilirliğin nasıl sağlandığıdır.⁴ Diğer bir ifadeyle çalışmalarda yer alan bilgilerin kaynağının keyfiyetidir ki bu da şüphesiz evrensel düzeyde kabul görmüş bir metot meselesidir. Şayet bilgilerin kaynağı çoğunluk tarafından kabul edilebilir düzeyde ise hiç şüphesiz araştırmaların neticesi de o derece ehemmiyetlidir. Değilse araştırmalar neticesinde ortaya konulanların hezeyandan öteye geçmesi mümkün olmayacaktır.

Giriş mahiyetinden olmak üzere bir hususa daha değinmek istiyoruz. Kaynaklar, olay ya da olgular hakkında bilgi veren en kadîm eserlerdir. Bu eserlere dayanılarak yapılmış çalışmalar da araştırma olarak kabul görür. Hangi nitelikte olursa olsun, bir eserin muhtevasını tamamen doğrulamak, sorgusuz biçimde kabule yanaşmak ya da aksi bir tutum takınarak eserlerin verdiği

¹ Burada sadece oryantalist çalışmaları kastetmiyoruz. Vâkıa farklı bölgelerde, farklı inançları benimseyen ve genel dünya tarihleri neşreden tarihçiler, İslâm tarihine ilişkin bilgi vermek durumundadır. Zira İslâm Tarihi de tarih dönemlendirmeleri içerisinde yer almaktadır. Tasniflendirmenin 'Ortaçağ Tarihi', 'Yeniçağ Tarihi' veya 'İslâm Tarihi' şeklinde isimlendirilmesinin ise mahzuru yoktur. Kaldı ki ideolojik bir saplantı olmamak kaydıyla, tarihî dönemlendirmelerin evrensel düzeyde genel kabul sağlaması ya da her tarihçinin bu tasnifler dâhilinde hareket etmesi mümkün değildir. Bir başka ifadeyle İstanbul'un fethedilmesi Müslüman tarihçiler için belki bir çağın kapanması, yeni bir çağın başlangıcı olarak değerlendirilebilir. Ancak Romalı bir tarihçi için bu tasnif bağlayıcı olmayabilir.

² Avrupa'da ve diğer bölgelerde, bahsettiğimiz konularla ilgili Frankfurt'taki Goethe Enstitüsü gibi enstitülerin varlığı da kanaatimizi istidlâl etmektedir. Örnek olması açısından bk. Goethe University (GU), "Profile of The Institute", (Erişim 20 Ekim 2019).

³ Tarih araştırmalarında usul için bk. A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usul* (İstanbul: y.y., 1985), 1-5.

⁴ Tarihî kaynakların güvenilirliği meselesinde arkeolojik kazıların/ bulguların yanı sıra fizik, kimya, biyoloji gibi sahalardaki teknolojik gelişmelerin de dikkatli biçimde izlenmesi gerekmektedir. Daha önceleri uygulanması mümkün olmayan radyokarbon ya da karbon-14 tarihlendirme yöntemleri ile belirli bir maddedeki karbon-14 miktarının her 5730 yılda bir yarıya düştüğü ($T_{1/2} = 5730$) ispatlanmıştır. Bu ve diğer yöntemlerle maddenin, örneğin kâğıdın yaşı hesaplanabilmiştir. Sheridan Bowman, *Radiocarbon Dating* (Berkeley: y.y., 1990), 10-11.

tüm bilgiyi reddetmek öncelikle tarihin usulüne aykırıdır.⁵ Aynı durum kaynakların müelliflerini değerlendirme konusunda da geçerlidir. Nitekim Müslümanların tarihini Hristiyan veya Yahudi bir araştırmacı yazabileceği gibi tersi de muhtemeldir. Her iki durumda da sadece yazarların etnik ve/veya dinî kimliklerine bakılarak, yazılanlar hakkında kesin hükümlerde bulunulması doğru değildir. Burada esas olan yazarın, sahayla ilgili saplantılarının olmamasıdır.

Objektiflik ise bambaşka bir durumdur ki, şayet objektif olmak tarafsız olmak şeklinde tercüme edilecekse, tarih araştırmalarında tarafsızlığın sağlanabilmesi pek zor hâdisedir. Nitekim bir Ermeni yazar tarafından telif edilen ve çalışmamızda ele aldığımız kaynak eserde de bu zorluğu görmek mümkündür. Fakat söz konusu yazarın konulara yaklaşımını da genele teşmîl edilmemesi, meselenin bu yazar ve eseri özelinde değerlendirilmesi gerekir ki bu çalışmanın da esasen amacı budur. Diğer bir ifadeyle bu çalışmada Ermeni tarihçilerinin tamamının görüşleri ele alınmamış, incelenmemiştir. Kaldı ki bir makalede bunun yapılabilmesi de mümkün değildir. Amacımız Ermeni bir tarihçinin eseri özelinde, Ermeni kaynaklarındaki Siyer bilgilerine temas edebilmek, mümkün merteye yalın bir şekilde örnek çerçeve oluşturabilmektir. Bu çalışmada kullanılan ve karşılaştırması yapılan neşirlerin künyeleri aşağıda zikredilecektir ancak kaynak kitapta yer alan bilgilerin tenkit veya tahlili yapılmayacak, orijinal metinde geçtiği şekliyle verilecektir. Dolayısıyla Ermeni kaynağında yer alan bilgilerin İslâm tarihi kaynaklarıyla karşılaştırılmayacaktır.

1. ERMENİLERDE TARİH YAZICILIĞI

Ermenilerin millî tarihi, Ermeni kilisesinin tarihinden bağımsız gelişmemiştir. Dolayısıyla Ermenilerin özellikle millî tarihlerinin önemli bir kısmı kilise mensupları tarafından telif edilmiştir. Hatta öyle ki Ermenilerin alfabesinin ortaya çıkışı, kullanılması ve geliştirilmesi dahi Ermeni ruhbanlarla ilgili bir durumdur. Elbette kiliseye mensup olmayan yazarlar tarafından da tarihe ilişkin eserler telif edilmiştir ancak bunlar genel manada tarih eserleridir, özel olarak Ermenilerin millî tarihleriyle ilişkili değildir. Ermenilerin millî tarihleriyle ilgili olan ve Ermeni din adamları tarafından telif edilmeyen bazı kaynakların da Ermeni olmayan yazarlar tarafından kaleme alındığını, eserlerin de aynı zamanda Ermenilerin tarihine ilişkin ilk kaynaklar olduğunu bu çerçevede ifade etmek istiyoruz. Eserlerle ilgili birkaç örneğe çalışmamızın ilerleyen kısımlarında temas edeceğiz.

Öte yandan Ermeni dilinin kökeni, alfabe sistemlerinden çok daha eskidir ve bu unsurların Ermenilerin Hristiyanlığa girişlerinden sonra geliştiği kabul edilir. Neticede V. yüzyılın ortalarında yaşayan Aziz Mesrob tarafından son hali verilen Ermeni alfabesi otuz altı harften oluşmuş, XII. yüzyılda bu harflere iki yeni harf daha eklenerek harf sayısı otuz sekize çıkarılmıştır.⁶

Ermeni alfabesi, dili vs. konularda yaşanan belirsizlik esasında Ermenilerin erken dönem tarihlerinin neredeyse tamamında vardır. Ermenilerin kökenleri hakkında yapılan çalışmaların belirli bir noktada ittifak ettiğini söylemek mümkün değildir. Kanaatimize göre Ermenilerin etnik

⁵ Togan, *Tarihte Usul*, 29.

⁶ Ashot Muradi Suk'iasyan, *Zhamanakakits' Hayots' Lezu* (Erevani: y.y., 1989), 77.

kimliklerindeki belirsizlik Ermeni diline de yansımış, haliyle Ermeni dilinin kökenleri konusundaki tartışmalar da sonlanamamıştır. Tartışmaların süregelmesinin ardında birden fazla etkin unsur vardır ancak herhalde bunların arasında en önemlisi Ermenilere özel, Ermeni harfli veya Ermenice yazıtların erken denebilecek devirlerde oluşturulamamış olmasıdır ki zaten arkeolojik çalışmalarda bugüne kadar erken dönemlere ait bir yazıt bulunamamıştır. Dolayısıyla Ermeni dili, halk arasında konuşulan ama belirli bir sisteme sahip olmayan, antik eser telif edilememiş bir dil olarak değerlendirilmiştir.⁷

Ermeni harfleriyle ve Ermenice olarak yazıya geçirilen ilk metin İncil'dir. İncil'in Ermeni harfleriyle Grekçeden Ermeni diline çevrilmesi V. yüzyılda Ermeni alfabesini geliştiren Aziz Mesrob tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla Ermeni tarih yazıcılığıyla ilgili olarak, Ermeniler tarafından yazılan tarihlerin başlangıcını da ancak V. yüzyıl olarak kabul etmek gerekir.⁸

Ermeni diline çevrilen ilk metinde kullanılan dilde birden fazla dile ait form ve lehçenin bulunduğu ifade edilmektedir. Yazıya geçirilen söz konusu dilin kuzeydeki Perslilerin eski dillerinin geliştirilmiş hali olarak kabul edilerek, Ermeni dilinin ilk oluşumunda Greek ve Pers dillerinin etkisinin olduğu ortaya konmuştur.⁹ Bu şekilde ilk kez oluşturulan Ermeni diline krapar/ grapar denmekte ve klasik Ermenice anlamına gelmektedir.¹⁰ Klasik Ermenice, Ermenilerin edebiyat dili olarak bilinir ve kilisenin etkisinde kaldığı için de varlığını hala korumaktadır.¹¹

Neredeyse sessiz harflerden müteşekkil olan Ermeni dilinin kaba bir dil ve yukarıda zikrettiğimiz kökenden farklı olarak Indo-German veya Indo-Avrupa gibi kökenlere sahip olduğu da iddia edilmektedir. Bununla birlikte Ermeni dilinin Kuzey Asya dillerine benzer bir yapı arz ettiği de söylenir.¹² Birbirinden farklı kökenleri nedeniyle Ermenice dilinin kendi başına müstakil bir dil teşkil edemeyeceği ve bilinen her hangi bir dil familyası içinde değerlendirilemeyeceği de ifade edilmektedir. Öte yandan oldukça zor bir gramer yapısına sahip olan Ermeni dili, özellikle Osmanlı'nın son dönemlerinde Türkçe'den oldukça fazla kelime alarak, zamanla klasik Ermenice'den uzaklaşmıştır.¹³

Daha önce de geçtiği üzere Ermenilerin tarihlerine ilişkin ilk eserler, Ermeni olmayan ama genelde Hristiyan yazarlar tarafından telif edilmiştir. Örnek olmak üzere bunlardan birkaçını zikretmekle iktifa edeceğiz.

⁷ Ermenilere ait özel bir yazıt olmasa da çeşitli medeniyetlere ait yazıtlar üzerinde Ermeni harfli yazılara rastlanmaktadır. Bu durum elbette söz konusu yazıtı Ermenilere özel hale getirmemektedir. Benzer durum Ermeni mezarlarında bulunan yazıtlar için de geçerlidir. Örnekler için bk. Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e* (Eskişehir: AÜ Eğitim Sağlık ve Bilimsel Arş. Vakfı Yayınları, 1991), 83.

⁸ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2009), 119.

⁹ Hans Henrich Hock - Brian D. Joseph, *Language History, Language Change, and Language Relationship* (Berlin: y.y., 2009), 56.

¹⁰ Ermeni alfabesinin oluşumu hakkında geniş bilgi için ayrıca bk. Paul Peeters, "Pour l'histoire des Origines de l'alphabet Armenien", *Revue des Etudes Armeniennes (R.E.A.)* 9 (1929), 203-237.

¹¹ Zenop Nalpantean, *The Shepherd and His Flock* (New York: St. Vartan Pr, 1989), 185; Levon Panos Dabağyan, *Türkiye Ermenileri Tarihi* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005), 33.

¹² James Cowles Prichard, *Researches into the Physical History of Mankind* (London: y.y., 1826), 2/18.

¹³ "Armenia Language", *Penny Cyclopaedia of The Society* (London: y.y., 1833), 1/363.

V. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen Romalı P'awstos Buzand'ın *Ermeni Tarihi* isimli eseri erken dönem Ermeni tarihinin önemli kaynaklarından birisidir. 'Պատմութիւն Հայոց [Patmut'awn Hayots']' ismiyle ve Ermenice olarak 1889'da, Venedik'te neşredilmiştir. IV.- V. yüzyılın siyasî olaylarını içine alan eser, altı bölümden oluşmaktaysa da ilk iki kitabı kayıptır. Eser III. Kitapla başlar, VI. Kitapla sona erer. III. Kitap 21 bölümden; IV. Kitap, 59 bölümden; V. Kitap, 44 bölümden; VI. Kitap ise 16 bölümden oluşmaktadır. P'awstos'un eseri Ermenilerin Hıristiyanlığa geçişlerinden sonra özellikle dinî önderleri hakkında bilgi veren önemli bir kaynak eserdir.¹⁴

Yine aynı yüzyıllarda yaşadığı düşünülen Yunanlı Agat'angeğos'un 'Պատմութիւն Հայոց [Patmut'awn Hayots']' isimli eseri de ilk olarak Venedik'te ve 1835'te neşredilmiştir.¹⁵ III. ve IV. yüzyıl olaylarını içeren ve V. yüzyıla tarihlendirilen eser esasında doğrudan Ermenilerin millî tarihleriyle ilgili bilgi vermemekle birlikte, Ermenilerin dinî anlamdaki tercihleri ve bu yöndeki gelişimlerine dair bilgiler bulunmaktadır. *History of the Armenians* ismiyle R. W. Thomson tarafından, 1976'da New York'ta İngilizce'ye tercüme edilen eser, 900+20 bölüm halinde yayınlanmıştır.¹⁶ VII. yüzyılda Hovhannes Mamikonyan tarafından Ermeni diline çevrildiği tahmin edilen ve aynı yüzyılda yaşadığı düşünülen¹⁷ Süryânî Zenop Glak'ın *Daron Tarih'i* de Ermeniler hakkında kronolojik olarak bilgi veren kaynak eserlerdendir. 'Պատմութիւն Տարոյ [Patmut'awn Taronoy]' ismiyle Venedik, 1832'de Ermenice olarak basılan eser,¹⁸ ayrıca Victor Langlois tarafından 'Histoire de Daron' şeklinde Fransızca'ya çevrilmiş ve 1867'de Paris'te yayınlanmıştır. Eser Longlois'in 'Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie' isimli neşrin 333- 385. sayfaları arasında verilmiştir.¹⁹

Ermeni olmayan ama Ermenilere ait bilgiler içeren eserler telif eden yazarlardan başka, sayıları az da olsa Ermeni olan ancak ruhban sınıfına dâhil olmayan Ermeni müellifler tarafından telif edilen kaynak eserler de vardır. Ghazar P'arpec'i bunlardan birisidir. Yazarın *History of the Armenians* isimli eseri de Robert Bedrosian tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.²⁰ Siyasî olayların kronolojik biçimde aktarıldığı eserin ismi, öncekilerde olduğu gibi 'Պատմութիւն Հայոց [Patmut'awn Hayots']'dur. Eserin Ermenice nüshası 1907'de, Tiflis'te basılmıştır. VI. yüzyılın başlarında öldüğü tahmin edilen P'arpetsi eserini 100 bölümden oluşturmuş; eser İngilizce'ye de bu formda, aslına uygun bir şekilde çevrilmiştir. 1985'te, New York'ta basılan bu eserde genel itibarıyla *alfabenin icadı, İran'ın Doğu bölgelerindeki hâkimiyeti, 451'deki Vartan Mamikonyan mücadelesi,*

¹⁴ P'awstos Buzandac'i, *History of the Armenians*, çev. Robert Bedrosian (New York: y.y., 1985).

¹⁵ Eserin bu baskısına ulaşamadık ancak bu eserin aynı yazar ve isimle 1867'de neşredilen nüshası Ազարապետի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1867, künyesiyle elimizde bulunmaktadır. Bu eserle yaklaşık otuz yıl kadar önce neşredilen eser arasında herhangi bir farklılık olup olmadığını bilemiyoruz. 1976'daki İngilizce çevirisi de kanaatimize göre 1867'de neşredilen nüshadan yapılmıştır.

¹⁶ Agathangelos, *History of the Armenians*, çev. R. W. Thomson (New York: y.y., 1976).

¹⁷ Armenian House, "Hovhann Mamikonyan" (Erişim 10 Ekim 2019) adresindeki sitede verilen bilgiye göre ne zaman yaşadığı bilinmeyen Zenop Glak, IV. yüzyılın tarihçisi olarak nitelendirilmektedir.

¹⁸ Zenob Glak Asori, *Patmut'awn Taronoy* (Venedik: y.y., 1832).

¹⁹ Zenob de Glag, 'Histoire de Daron', *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*, çev. Victor Langlois (Paris: y.y., 1867).

²⁰ Ghazar P'arpec'i, *History of the Armenians*, çev. Robert Bedrosian (New York: y.y., 1985).

Avarayr Savaşı ve Vahan Mamikonyan liderliğinde, 480- 484 yıllarında İran'la yapılan savaşlar yer almaktadır. Eser, Ermenilerin siyasi tarihlerine ışık tutan ilk klasik kaynaklardan birisidir.²¹

Bir diğer önemli eser de VII. yüzyılın ortalarına kadar olan olayları konu alan Sebeos'un *Tarih'i*, Ermeni tarihine ilişkin önemli kaynaklardan birisidir. *Patmut'iwon Sebeosi* ismiyle, 1913'te, Tiflis'te Ermenice olarak basılan eser;²² New York'ta ve 1985'te Robert Bedrosian tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. Sebeos'un *Tarih'i*, 38 bölümden oluşmaktadır. İslâm tarihi açısından da Sebeos'un *Tarih'i*, ele aldığı dönem itibariyle oldukça önem taşımaktadır. Eser 52 bölümden oluşmaktadır.²³

Elbette Ermenilerin erken dönem tarihlerine ilişkin aktardığımız yazar ve eserler dışında da bir takım kaynaklar bulunmaktadır. Bu kaynakların neredeyse tamamının telifi V. yüzyıla, bir başka ifadeyle milattan yaklaşık dört yüz elli, beş yüz yıl sonrasına tarihlendirilmektedir. Bu bağlamda Ermenilerin gerek dilleri ve gerekse etnik kimlikleriyle ilgili kapalılıkların, tartışmaların olması gayet açık bir şekilde anlaşılabilir.

Çalışmamıza konu olan kaynak kitabın müellifi konusunda farklı bilgiler olsa da kitap günümüz Türkçesine çevrilmiştir.²⁴ Üç kitap ve yüz dört bölümden oluşan eserin ilk iki kitabı başlangıçtan VII. yüzyılın sonları, VIII. yüzyılın başlarına kadar ki olayları aktarmaktadır.²⁵ Eserin son kitabının muhteviyatını ise VIII.- X. yüzyılın olayları oluşturur ki bu da eserin son kitabının başkası ya da başkaları tarafından devam ettirildiğini ortaya koymaktadır. Zira Kalankatlı Moses, VII. yüzyılda yaşamış bir müelliftir. VII. yüzyılda Albanca yazılmış olan eser daha sonra Ermenice, farklı yazarlar tarafından İngilizce'ye, Rusça ve Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir. Eser Türk, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve sair halkların tarihleri için önemli bilgiler içermektedir.²⁶ Alban diliyle yazılmış nüshası hariç olmak üzere kitabın diğer çevirileri de tarafımızdan tetkik edilmiştir.²⁷

Bu çalışmada kullanılan ve karşılaştırması yapılan neşirlerin künyeleri şunlardır:

Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnâmesi*, Çev: Yusuf Gedikli, İstanbul 2006.

Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarixi ve Alban Salnamesi (Mxitar Koş)*, Çev: Ziya Bünyadov, Bakı 2006.

Movses Kaghankatuats'i, *Patmut'iwon Aghuanits' Ashkharhi*, Erevan 1983.

Movses Dasxuranci, *The History of the Caucasian Albanians*, çev. C.J.F., Dowset, London 1961.

²¹ Bedrossian'ın aktardığına göre Ghazar P'arpec'i'nin telif ettiği kitabın kaynakları, daha önce isimleri ve eserlerini zikrettiğimiz P'awstos ve Agat'angeğos'tur. Ghazar P'arpec'i', *History of the Armenians*, 2.

²² Sbeosi, *Patmut'iwon Sbeosi* (Tiflis: y.y., 1913).

²³ Sebeos, *Sebeos' History*, çev. Robert Bedrosian (New York: y.y., 1985).

²⁴ Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnâmesi*, çev. Yusuf Gedikli (İstanbul: Selenge Yayınları, 2006).

²⁵ Bedrossian'ın İngilizce tercümesinde ve Türkçe'ye çevrilen nüshada bu şekildedir. Ermenice olan nüshada bu tasnif aynı şekilde yapılmamıştır.

²⁶ Kalankatlı, *Alban Tarihi*, 15-16.

²⁷ Bu çalışmada metin tenkidi yapılmamış, sadece kitapta yer alan Siyer bilgileri aktarılmaya ve kısaca değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak yeri geldikçe, çeviriler birbiriyle karşılaştırılmış ve bazı farklılıklar öne çıkarılmıştır.

Movses Xoranatsi, *Patmut'ıwn Hayots*, Venice 1913.

2. MOVSES DASXURANTS'İN DÜNYA TARİHİNDE SİYER VE İSLÂM TARİHİ BİLGİLERİ

Movses Dasxurants'i ile Türkçe'ye Kalankatlı Moses olarak çevirisi yapılan Movse's Kaghankatuats'i ya da Moses Xoranatsi aynı kişidir.²⁸ Albanca yazılan, sonradan klasik Ermenice'ye²⁹ ve İngilizce'ye çevrilen nüshada veya başka çevirilerde bu isimler, çeviren kişiye/kişinin diline hatta lehçesine bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir.³⁰ Kitabın Türkçe'ye çevirisi ise Albanca, Ermenice, Rusça ya da Azerbaycan Türkçesi'nden değil R. Bedrosian'ın yaptığı İngilizce'den yapılmış gibi görünmektedir.³¹

Yazarın isminde olduğu gibi çevirilere bağlı olarak kitabın isminde de bazı farklılıklar bulunmaktadır. Kitabı R. Bedrosian'dan önce, 1961'de İngilizce'ye aktaran C. J. F. Dowset kitabın ismini *Kafkaslı Albanların Tarihi* şeklinde çevirmiştir.³² Fakat klasik Ermenice ile yazılan kitabın kapağındaki isim bu isimlendirmelerden biraz daha farklıdır. Kitabın kapağında '*Պատմության Աղբյուրի*'³³ yazmaktadır ki bu isimlendirmede geçen '*Աղբյուրի* / Ashkharhi' dünya anlamına gelmektedir. Esasında kitabın tamamı incelendiğinde bu ismin kitabın içeriği ile daha uyumlu bir halde olduğu görülecektir. Dolayısıyla biz de kitabı sadece *Alban Halkının Tarihi* şeklinde değil de genel bir dünya tarihi olarak değerlendirdiğimizi ifade etmek istiyoruz.³⁴

Kitap ve kitabın yazarı üzerinde tartışmalar olsa da esasında biz bu kitabı sadece Ermenilere ait bir tarih kaynağı olarak değerlendirdiğimizi ve çalışmamızı da bu kaynak çerçevesinde verilen Siyer anlatılarından oluşturacağımızı ifade etmiştik. Çevirilerde yer alan farklılıkların tam olarak neler olduğu ve nereden kaynaklandığı soruları ise belki başka bir çalışmanın konusudur.

Klasik dünya tarihlerinde olduğu gibi bu kitap da öncelikle ilk yaratılıştan, tarihin ve zamanın ne olduğundan, alfabelerden, genel olarak bölgelerin sınırlarından bahisle başlamaktadır:

²⁸ Yazarın ismi daha farklı şekillerde de okunabilmekte, yazılabilmektedir. Burada sadece birkaç örnek okuyuşa yer verilmiştir.

²⁹ Kitabın yazma nüshaları hakkında bilgi için bk. Kalankatlı Moses, *Alban Tarihi*, 34, 35, 36 vd.

³⁰ Bk. Robert Bedrossian, *Movses Dasxurants'i's History of the Aghuans* (New Jersey: y.y., 2010).

³¹ Nitekim bu kitap Rusça'ya da kitabın editörü olan V. D. Arakelyan tarafından *Alban Ülkesinin Tarihi* şeklinde çevrilmiştir. Kitabın günümüz Türkçesi'ne *Alban Tarihi ve Alban Salnâmesi* şeklindeki aktarımı ise Azerbaycan Türkçesi'nden olmuştur. Alban Salnâmesi ise kitabın son kısmında ayrı bir bölüm halinde verilmiştir. Buna benzer bir tasnife diğer kaynaklarda rastlayamadığımızı da belirtmek istiyoruz. Zira yazarı Ermeni olsun ya da olmasın Ermeni kaynaklarının hemen hemen hepsinde bölümler 'kitap' olarak adlandırılmıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere Kalankatlı Moses'in kitabı da esasen üç kitaptan yani bölümden oluşmaktadır.

³² Movses Dasxuranci, *The History of the Caucasian Albanians*, çev. C.J.F. (London: y.y., 1961).

³³ *Patmut'ıwn Aghuanits' Ashkharhi*.

³⁴ Kanaatimize göre kitabın Azerbaycan Türkçesi'ne çevirisi Rusça'dan, Türkiye Türkçesi'ne çevirisi ise R. Bedrosian'ın İngilizce çevirisinden yapılmıştır. R. Bedrosian kitabın çevirisini yaparken hangi çeviriye esas aldığını bilemiyoruz lakin R. Bedrosian'ın çevirisi ile C. J. F. Dowset'in çevirisi arasında da bazı farklılıklar bulunmaktadır. Şunu da açıklıkla ifade edelim ki, görebildiğimiz kadarıyla klasik Ermenice'yle neşredilen nüsha ile sadece C. J. F. Dowset'in çevirisi uyuşmakta, diğer çeviriler ise klasik Ermenice nüshadan, hem üslup, metot hem de muhteviyat açısından farklılıklar arz etmektedir.

“Tanrı, insanlığın ilk atası olan Adem’i, arkasından Seth, Venos, Yenovo ve Kayinan’ı yaratmıştır. Adem’in yaratılıştan tufana kadar da yaklaşık iki bin yıl geçmiş, Adem’den sonraki insanlar da Nuh’un çocuklarından doğmuştur.”³⁵

Bu bölümden hemen sonra Yafes’in doğumuna ve şeceresine yer verilmiş,³⁶ sonrasında ise ilgisiz bir konuya alfabeti, yazı sistemi olan milletler konusuna temas edilerek³⁷ önce Yafes’in topraklarına tekrar dönüş yapılmış, sonra da Albanların tarihine geçilmiştir.³⁸

Kitapta Siyer ve İslâm Tarihi bölümüne ise ikinci kitapta yer verilmiştir.³⁹ Özellikle Sasanilerin bölgedeki faaliyetlerinin anlatıldığı bölümde, coğrafyaya bağlı olarak Siyer ve İslâm Tarihine ilişkin konulara temas edilmiş, hiçbir konuda ayrıntıya girilmemiştir. Kitapta yer alan bilgilere göre Sasanilerin bölgelerindeki hâkimiyetlerinin azalmaya başladığı bir dönemde ortaya çıkan sahte peygamber Muhammed (!), kurtarıcı İsa’nın da yalancı olarak nitelendirdiği, çölde yaşayan ve cinli birisidir.⁴⁰

Kitapta Resûlullah’ın (as) cinli olarak nitelendirilmesinin sebebi, vahy olarak tebliğ ettiklerinin asıl kaynağına işaret etmekten başka bir şey değildir. Nitekim bazı İslâm tarihi kaynaklarında da farklı muhteviyatta yer alan Resûlullah’ın (as) rahip Bahira’yla görüşmesine de bu çerçevede temas edilmiştir.

“Günlerin birinde vahşi bir geyik suretine giren şeytan, Mahmed’i Arius’un yalancı öğretisinin taraftarı olan Bahiray adlı bir keşişle görüşmesini sağlar. Mahmed, keşişle karşılaştıktan hemen sonra geyik suretine girmiş olan şeytan ortadan kayboluverir. Bunun üzerine Mahmed, gayet güzel bir biçimde bükülmüş yayını gererek, okunun yönünü Bahriay isimli keşişe doğrultur. Bahiray da yüksek bir sesle; oğlum, kendini günaha sokma. Çünkü ben de senin gibi insanım, diyerek bağırır. Bunun üzerine Mahmed, eğer sen de benim gibi bir insansan niçin bu mağarada yaşıyorsun, diye sorar. Bundan sonra Bahiray ona, Arius’un kendisine öğrettiği üzere Ahd-i Atik ve Ahd-i Cedit’i öğretmeye başlar. Arius ise Allah’ın oğlunun da yaratıldığını Bahiray’a söylüyordu.”⁴¹

Arius’un keşiş Bahiray’a ne anlattığı ya da öğretilerinin ne olduğu bu çalışmanın konusu değildir. Ancak kitaptan öğrendiğimiz kadarıyla Arius da, Bahiray da Ermeniler tarafından

³⁵ Movses Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 3/5. Bundan sonraki alıntılarda gösterilen sayfa numaraları, eserin klasik Ermenice nüshasındaki sayfa numaralarıdır. Kitabın diğer çevirileriyle de karşılaştırmalar yapılmış ancak karışıklık olmaması için başka neşirlerden sayfa ya da bölüm numaralarına atıfta bulunulmamıştır.

³⁶ Քիի ազգաբանաւթի ն Յաբէի Տսնմտճն: Yafes’in Doğumu ve Soyusu. Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 4-6/5-15.

³⁷ ԹԷ որ ազգ զիստ դարձաւ ին/ T’E vor azg gite dprut’iwn: Hangi Milletler Okumayı/ Yazıyı Bilir? Bk. s. 6. Burada belirtildiğine göre Yahudiler, Rumlar, Yunanlılar, Medler, İspanyollar, Albanlar ve Ermeniler yazıyı bilmektedir.

³⁸ Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 7, 8, 9/10-20 vd.

³⁹ Ermenice nüshada İslâm tarihi ile ilgili bölümler üçüncü kitapta yer almaktadır. Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 287-293.

⁴⁰ Azərbaycan Türkçesi’ne çevrilen metinde ‘Uşuñıñ unıñ uşuñıñ/ sahte peygamber Mahmete’ başlığı ya da ifadesi yer almadığı gibi bu bölüm (yirminci bölüm) tamamıyla çıkarılmıştır. Aynı bölüm R. Bedrosian’ın çevirisinde ve Türkçe çeviride ikinci kitabın yirminci bölümü, Ermenice nüshada ise bu bölüm üçüncü kitabın ilk bölümü olarak yer almaktadır. Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 287/5.

⁴¹ Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 288/5.

tanınan veya takip edilmesi gereken, muhterem din adamlarından değildir. Bir başka ifadeyle bu ikisi de sapkın ve yalancı insanlardır ve Mahmed de kısa zaman zarfında bu öğretilere hâkim birisi haline gelmiştir. Burada dikkat çekici olan asıl mevzu ise sahte peygamber Mahmed'in tebliğ sürecinde anlatacaklarının tamamının kaynağı Arius'un yalancı ve sapkın talebesi Bahiray'dır. Bir başka ifadeyle vahyin içeriğini rahip Bahira'nın Tevrat ve İncil'den Mahmed'e öğrettikleri oluşturmuştur!

"Keşif Bahiray sahte Mahmed'e, Mahmed gibi sahte olan öğretmeni Arius'tan öğrendiklerini öğretti. Mahmed'e de öğrendiklerini barbar Araplara da öğretmesini emretti ancak kendisinin kaldığı yerden hiç kimsenin haberinin olmamasını da özellikle Mahmed'den istedi."⁴²

Görüldüğü üzere muhteviyatı farklı da olsa bazı İslâm tarihi kaynaklarında da zikredilen rahip Bahira kıssası, bir Ermeni kaynağında olduğundan çok daha farklı bir şekilde yorumlanmış ve hatta vahyin kaynağı gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Üstelik bu kıssadan yola çıkılarak Mahmed'in vahy almasıyla ilgili kendisine yöneltilen sorulara da doğru cevap vermediği ifade edilerek, yalancılıkla ithâm edilmiştir.

"Mahmed'in hiçbir şeyden anlamayan, câhil, ahlaksız, ırkına oldukça düşkün ve aptal insanlardan oluşan kabilesi onun bu hayranlık uyandıran sohbetlerinin kaynağını merak etti. Kabilesinin ileri gelenlerinden bir grup Mahmed'e, sen bütün bunları ve bu şekilde konuşmayı nereden öğrendin, diye sordu. Mahmed de zaten câhil olan kabilesini aldatarak, melek benimle Allah'la konuşan ilk peygamber gibi sohbet ediyor, bana bilgi veriyor, diye cevapladı. Buna rağmen kabilesi, içlerinden birkaç kişiyi casus olarak seçerek, bunları kendi içlerinden çıkan bir adama kimin anlattığını, onun bu kadar bilgiyi kimden öğrendiğini kendileri görmek istedi. Arapların bu faaliyetinden haberdar olan Mahmed, sahtekârlığı ortaya çıkmasını diye gizlice sapkın keşişi öldürüp, cesedini de kuma gömdü ve gömdüğü yere yakın bir yere oturarak kendi kendine konuşmaya başladı. Kendisini takip eden casusların duyabileceği bir şekilde, işte burada yanıma melek geliyor ve bana mucizelerden bahsediyor, diye mırıldanıyordu."⁴³

Kitapta yer alan bilgilere göre Muhammed bu şekilde davranarak peygamberliğine zemin hazırlıyordu. Yeteri kadar insanı etkilediğinde ve taraftar bulduğunda da peygamberliğini ilan etmişti!

"Mahmed'i takip eden Arap casuslar onu yerde tek başına oturduğu ve kendi kendine konuştuğunu gördükleri halde yurtlarına geri döndüler. Casuslar, orada gördüklerini de câhil kabile bireylerine anlattılar. Anlatılanları duyan barbar Araplar bir araya gelerek cinlerle dolu çöle, Mahmed'in yanına ulaştılar ve ona saygılarını sunarak Mahmed'i aralarına kabul ettiler. Barbar Arapların bu şekilde davranışlarıyla birlikte kurtarıcı İsa'nın sahte peygamberler hakkında söyledikleri de doğru çıkmış oldu ve böylelikle putperest Mahmed de peygamberliğe başlamış oldu."⁴⁴

Kitapta aktarılanlara göre zaten güvenilir birisi olmayan Bahira, sahte peygamber Muhammed tarafından öldürülmüştür. Muhammed de ondan öğrendiği bilgilerle kabilesindeki câhil ve ahmak

⁴² Bk. Dasxurants'i, *The History of the Caucasian Albanians*, 288/10.

⁴³ Bk. Dasxurants'i, *The History of the Caucasian Albanians*, 288/10, 15, 20.

⁴⁴ Bk. Dasxurants'i, *The History of the Caucasian Albanians*, 288/15, 20, 289/ 5.

insanları etkilemeyi başararak peygamberliğe başlamıştır. Bu çerçevede Muhammed peygamberliğe başladıktan sonra ilk vaazında da şunları söylemiştir:

“Siz benim kehanetlerime, peygamberliğime ve vaazlarıma kulak vermek istemez misiniz? Eğer siz onlara kulak verirsiniz, milletimizin hâkimiyeti artar. Yunanlıların kitaplarında Allah’ın bizim inandıklarımıza göre bize hâkimiyet vereceği yazıyor.”⁴⁵

Kitapta verilen Siyer’e ilişkin bilgilerin keyfiyeti bir tarafa, Kur’ân-ı Kerîm’den hiç bahsedilmemesi de tuhaftır. Nitekim kitaptaki temel önerme, Muhammed’in sözlerinin ya da emirlerinin tamamı kendisi tarafından uydurulmuş veya bir başka kaynağa dayanmaktadır. Bu çerçevede secde ve tavaf etmek, kurban kesmek gibi ritüeller de İbrahim peygamberden süregelmektedir.

“Mahmed, ibadet ettiği ve kurban kestiği yerleri İbrahim’in kubbesi ve Allah’ın kadem koyduğu yer olarak isimlendiriyordu. Dört köşeli Kabe’ye secde etmelerini ve taştan bir sütun dikip onu İbrahim namına öpmelerini emrediyordu. Ayrıca Mahmed, İbrahim hakkında şunu da söylemişti, eğer koca karısını bırakırsa ve o, kocasından boşanıp başka bir kocanın karısı olursa, sonra yeniden ilk kocasının yanına dönerse, bu halde kadın yaptığı kötü işlere göre kötü bir kadın olur mu?”⁴⁶

Burada özellikle son kısımda yer alan soru cümlesinin ne anlama geldiği ise sonraki paragrafta daha açık şekilde yer almaktadır:

“Mahmed de zaten böyle yapıyordu. Talp adlı bir Arabın güzel bir karısı vardı. Muhammed onun yanına birisini gönderip, Allah sana karını boşamanı emrediyor, diye haber verdi. Bunun üzerine Talp, karısını meydana getirerek, şahitler huzurunda yemin edip onu boşadı. Bundan sonra bu kadını Mahmed aldı ve zevkini onda söndürdükten sonra Talp’e, Allah senin karını geri almanı buyuruyor, diyerek Talp’in karısını geri verdi. Böylelikle Arap toplumuna da talak yasası getirilmiş oldu. Yani bir erkek karısını boşarsa, boşadığı kadın bir başka erkekle yattıktan sonra boşandığı eşine geri dönebilir. Araplar bu çirkin kanunlarını bir de Allah’ın ismini anarak yapıyorlardı. Nitekim Aziz Pavlus/Paul da bunları deccal olarak nitelemiştir.”⁴⁷

Siyer alanıyla ilgili olarak kitapta üzerinde durulan bir başka konu da Resûlullah’ın (as) Mekke’den Yesrib’e olan hicretidir. Ermeni takvimine göre 65, miladî takvime göre 616/ 617 yılında gerçekleştiği öne sürülen hicretten beş yıl kadar sonra, 621-622 yıllarında Muhammed ve arkadaşlarının Mekke’ye saldırdıkları da aynı paragrafın içerisinde anlatılmakta, paragrafın sonlarına doğru da Muhammed’in ölümüne dair bilgi verilmektedir.

“Yalancı peygamber Mahmed, Ermeni takviminin 65. yılında Medine şehrine geldi. 70. yılda İbrahim’in kubbesinin olduğu şehre saldırdı. Safer ayında oradan Mehmetay (?) adını taşıyan şehre gitti. Orada bir yıl kadar kaldı ve bu süre içerisinde çeşitli askeri faaliyetler düzenledi. Mahmed, Rebiyülevvel ayının başlangıcında İbrahim’in kubbesinin bulunduğu Maka’ya saldırdı ve Ramazan ayının on dokuzunda şehri teslim aldı. Bu tarih, onun hâkimiyetinin sekizinci yılıydı. Şevval ayının on beşinde Persli Rep ile savaşmış, Zilkaade ayında, gece gündüz eşitliğinde Maka’ya geldi ve daha sonra tekrar kendi şehri olan Medine’ye döndü. Zilkaade ayının sona ermesine daha altı gün kalmıştı. Medine’ye döndükten sonra yerine Maka’da âmir olarak Sa’d b. Ebû

⁴⁵ Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 288/20.

⁴⁶ Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 288/10-20.

⁴⁷ Bk. Dasxurants’i, *The History of the Caucasian Albanians*, 289/10.

Said'i atadı. Arkadaşları ise Maka'da kaldı. Yetiştirdiği öğrenciler arasında en önde gelen öğrencisi Abubekr ibn Ebû Kuhafa idi. Bütün bunlar Mahmed'in hâkimiyetinin dokuzuncu yılında oldu. Hâkimiyetinin onuncu yılında, Rebiyülevvel ayının ikisinde, Pazartesi günü öldü. Otuz yıl zarfında yalancı dinini tebliğ etti. Zuhur ettiğinde kırk yaşındaydı ve altmış üç yaşında vefat etti."⁴⁸

Kitapta Siyerle ilgili verilen bilgiler bunlardan ibarettir ve bu bilgiler, kitabın üçüncü kitabın ilk bölümü altında yer almaktadır. Kitabın ikinci bölümünde ise halifeler hakkında bilgiler verilmektedir ki bu bölümde de verilen bilgilerin neredeyse tamamı hatalıdır. Daha önce de ifade ettiğimiz üzere, Siyer'e ilişkin bilgilerin verildiği bu bölüm Azerbaycan Türkçesi'ne çevrilen neşirde yoktur. R. Bedrosian'ın İngilizce'ye, Yusuf Gedikli'nin günümüz Türkçesi'ne çevirdiği neşirlerde ise ikinci kitabın yirmi birinci bölümündedir. C. J. F. Dowset'in İngilizce'ye çevirdiği neşirle, klasik Ermenice nüshada da üçüncü kitabın ilk bölümündedir.

SONUÇ

Muhteviyatında yer alan Siyer bilgilerinin ne olduğunu aktarmaya çalıştığımız kitapta yer alan temel konular şunlardır:

- Muhammed'in ortaya çıkışı, cinlerle münasebeti ve keşiş Bahira'dan dersler alması.
- Bahira'dan edindiği bilgilerle kabilesindeki Arapları etkilemeye başlaması.
- Sahte olan peygamberliğini ilan etmesi.
- Kabe'de secde ve tavaf etmesi, kurban kesmesi.
- İbrahim'in dinini taklit etmesi.
- Talp adında bir Arab'ın karısıyla evlenmek istemesi, talak meselesinin prensip haline getirilmesi.
- Kurtarıcı İsa ve aziz Pavlus'un deccal hakkındaki sözlerinin gerçekleşmesi.
- Medine'ye hicret.
- Mekke'nin fethi.
- Perslilerle savaşması.
- Tekrar Medine'ye dönmesi.
- Sahte peygamberliğini ilan etmesinden sonra otuzuncu yılda, altmış üç yaşındayken vefat etmesi.
- Ebû Bekr'in ilk sıradaki öğrencisi olması.

Bir tarih kitabının, tarihî usuller çerçevesinde ele alınması ve değerlendirilmesi gerekir. Tahkikte olduğu gibi tahlil ve tenkidde de söz konusu çerçevenin sınırları dâhilinde kalınmalıdır. Ancak bu çalışmada ele aldığımız ve incelediğimiz tarih kitabının, en azından Siyer ve İslâm Tarihi ile ilgili olan kısımlarının herhangi bir usûl bağlamında ele alınması, değerlendirilmesi, tahkik, tahlil veya tenkid edilmesi dahi mümkün olamamıştır. Nitekim her şeyden önce kitapta yer alan

⁴⁸ Bk. Dasxurants'i, *The History of the Caucasian Albanians*, 290/5-15.

bilgilerin kronolojik anlamda bir geçerliliği yoktur. Farklı dillerde yapılan neşirler arasındaki tutarsızlıklar da bu anlamda hayli önemlidir. Öte yandan kitapta kullanılan şahıs ve yer isimlerindeki bilinmezlik de kitabın akademik değerinin seviyesini belirleyebilmektedir.

KAYNAKÇA

- "Armenia Language". *Penny Cyclopaedia of The Society*. London: y.y., 1833.
- Agathangelos. *History of The Armenians*. çev. R. W. Thomson. New York: y.y., 1976.
- Albek, Suzan. *Dorylaion'dan Eskişehir'e*. Eskişehir: AÜ Eğitim Sağlık ve Bilimsel Arş. Vakfı Yayınları, 1991.
- Armenian House. "Hovhann Mamikonyan". Erişim 10 Ekim 2019. <http://armenianhouse.org/mamikonyan/hovhan-mamikonyan-am.html>.
- Asori, Zenob Glak, *Patmut'ıwn Taronoy*, Venedik: y.y., 1832.
- Bedrossian, Robert. *Movses Dasxurants'i's History of the Aghuans*. New Jersey: y.y., 2010.
- Bowman, Sheridan. *Radiocarbon Dating*. Berkeley: y.y., 1990.
- Buzandac'i, P'awstos. *History of the Armenians*. çev. Robert Bedrosian. New York: y.y., 1985.
- Dabağyan, Levon Panos. *Türkiye Ermenileri Tarihi*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2005.
- Dasxuranci, Movses. *The History of the Caucasian Albanians*. çev. C.J.F.. London: y.y., 1961.
- Glag, Zenob de. 'Histoire de Daron'. *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie*. çev. Victor Langlois. Paris: y.y., 1867.
- GU, Goethe University. "Profile of The Institute". Erişim 20 Ekim 2019. http://www.goethe-university-frankfurt.de/60291328/Profile_of_the_Institute.
- Hock, Hans Henrich - D. Joseph, Brian. *Language History, Language Change and Language Relationship*. Berlin: y.y., 2009.
- Kaghankatuats'i, Movses. *Patmut'ıwn Aghuanits' Ashkharhi*. Erivan: y.y., 1983.
- Kalankatlı, Moses. *Alban Tarihi ve Alban Salnâmesi*. çev. Yusuf Gedikli. İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- Kalankatuklu, Moisey. *Albaniya Tarixi ve Alban Salnamesi (Mxitar Koş)*. çev. Ziya Bünyadov. Bakü: y.y., 2006.
- Küçük, Abdurrahman. *Ermeni Kilisesi ve Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi, 2009.
- Nalpantean, Zenop. *The Shepherd and His Flock*. New York: St. Vartan Pr, 1989.
- P'arpec'i, Ghazar. *History of the Armenians*. çev. Robert Bedrosian. New York: y.y., 1985.
- Peeters, Paul. "Pour l'histoire des Origines de l'alphabet Armenien". *Revue des Etudes Armeniennes (R.E.A.)* 9 (1929), 203-237.
- Prichard, James Cowles. *Researches Into The Physical History of Mankind*. London: y.y., 1826.
- Sbeosi, *Patmut'ıwn Sbeosi*, Tiflis: y.y., 1913.
- Sebeos. *Sebeos' History*. çev. Robert Bedrosian. New York: y.y., 1985.
- Suk'iasyan, Ashot Muradi. *Zhamanakakits' Hayots' Lezu*. Erivan: y.y., 1989.

Togan, A. Zeki Velidi. *Tarihte Usul*. İstanbul: y.y., 1985.

Xoranatsi, Movses. *Patmut'awn Hayots*. Venice: y.y., 1913.